

32. Шмуневский П. П. Гульская “мина” / П. П. Шмуневский, А. Г. Кузяк // Полигон. – 2002. – № 3. – С. 38–43.
33. Яковлев В. В. Долговременные фортификационные формы к началу и во время империалистической войны 1914–1918 гг. / В. В. Яковлев. – М. : Воен. изд. ВИА РККА им. Куйбышева, 1936. – 76 с.
34. Яковлев В. В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции (линия Мажино) / В. В. Яковлев. – М. : Тип. ВИА РККА, 1938. – 48 с.
35. Яковлев В. В. Современные предложения по долговременной фортификации / В. В. Яковлев. – М. : Изд-во и тип. ВИА, 1937. – 93 с.

В статье осуществлен анализ созданных теоретических разработок и проведенных практических мероприятий по сооружению долговременных фортификационных комплексов в Советской Украине на протяжении 1920–1941 годов.

Ключевые слова: Советская Украина, долговременная фортификация, военно-инженерная подготовка, пулеметный батальон, укрепленный район, капонир.

In the article the analysis of created theoretical principles and taking of practical measures on construction of long-term counterwork complexes in the Soviet Union during 1920–1941 has been done.

Keywords: Soviet Ukraine, long-term counterwork, military engineering training, machine gun squadron, defensible area, caponier.

УДК 94(477):(031)
ББК 63.3 (4 Укр)

Степан Борчук

ПРОБЛЕМА ПЕРСОНАЛІЙ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ УРСР (1950–1970-х рр.)

У статті йдеться про засади формування словника персоналій в енциклопедистиці УРСР другої половини 1950-х – початку 1970-х років. У центрі уваги – “Українська Радянська Енциклопедія” у 17-ти томах 1957–1965 рр. і чотиритомна “Радянська енциклопедія історії України” 1967–1972 рр.

Ключові слова: “Українська Радянська Енциклопедія”, “Радянська енциклопедія історії України”, енциклопедія, персоналії.

Терміном “персоналія” назагал позначається стаття в енциклопедичному виданні, присвячена певній (відомій) особі.

Специфікою радянських енциклопедичних видань 1950–1970-х років був яскравий кон’юнктурний підхід до формування словників персоналій, які вміщувалися в них. Доба після смерті Й.Сталіна позначилася певною лібералізацією суспільно-політичного життя – як наслідок разом з реабілітацією значної кількості відомих осіб, які залишили певне місце в історії, суспільно-політичному, науковому, культурно-мистецькому житті країни, вони повернулися до радянської, а відтак й української радянської енциклопедистики, яка щойно тоді відродилася. Разом із тим відомі коливання “генерального курсу” країни часів “хрущовської відлиги” принесли чергову порцію заборон на згадування певних осіб і пов’язаних з ними подій у засобах масової інформації, книжковій продукції, а також і в енциклопедіях. В Україні, як і раніше, під забороною залишалася низка прізвищ історичних діячів, пов’язаних з українським національним рухом, подіями Української революції 1917–1921 рр. Це, безперечно, вплинуло й на засади формування 17-томної “Української Радянської Енциклопедії”, яка була підготовлена й опублікована впродовж 1957–1965 рр.

Для висвітлення нашої теми значну цікавість становить доповідна записка відділу науки і культури ЦК КП України “Деякі зауваження на проекти галузевих словників Української Радянської Енциклопедії”, підготовлена на початку січня 1958 р.

Документ містив доволі критичні зауваження стосовно принципів включення до “УРЕ” персоналій. Апаратники ЦК закидали укладачам термінологічних словників енциклопедії брак чітко окреслених засад, довільність включення окремих персоналій то-

що: “При ознайомленні з проектами [галузевих] словників важко побачити чіткі принципи щодо включення в УРЕ прізвищ партійних і державних діячів, представників науки і культури тощо. Так, невідомо, з яких міркувань укладачі словника з історії КПРС та історії КП України включили прізвища учасників антипартійної групи Булганіна, Кагановича, Молотова в розділ “Відомі діячі та професіональні революціонери”. Без необхідних підстав укладачі словника з літератури включили прізвище Т.Франка, який не має жодної наукової праці з питань літературознавства. Так само безпідставно до проектів словників з етнографії та мовознавства включено прізвище Т.Рильського, заслуги якого в цих галузях науки майже не відомі” [1, арк.3].

У доповідній висловлювалося здивування, “чому в проект словника з образотворчого мистецтва включаються імена невідомих або маловідомих мистецтвознавців, таких як Бутнік-Сіверський, Врангель, Владич, Врона, Маца, Віппер, Драга-Зуммер та ін.; художників – Лося, Данилевського, Волобуєва, Куценка, Безуглого та ін. По одних галузях знань перелічуються лише академіки та члени-кореспонденти АН СРСР і АН УРСР (історики, філософи, економісти), а до інших потрапили навіть кандидати наук (образотворче мистецтво, театрознавство та ін.)” [1, арк.3–4]. Особливої уваги, на думку авторів доповідної, потребувало б “питання про включення до “УРЕ” прізвищ осіб, які відкрито боролись проти Радянської влади, були представниками буржуазної ідеології або припустили серйозні політичні помилки в роки Радянської влади”, оскільки при складанні галузевих словників тут не було дотримано єдиного принципу [1, арк.4].

У більш розгорнутому вигляді подібні ж зауваження щодо засад формування персоналій “УРЕ” викладено в доповідній записці завідувача відділу науки і культури ЦК КП України Ю.Ю.Кондуфора “Про стан підготовки до видання Української Радянської Енциклопедії” від 6 травня 1959 р., що її 8 травня було розіслано членам і кандидатам у члени Президії ЦК КП України. Документ зафіксував ситуацію на момент підготовки до друку 1-го тому “УРЕ”.

У документі стверджувалося, що “особливо незадовільними є біографічні розділи проектів словників (це стосується, насамперед, словників з образотворчого мистецтва, театру, літератури і т. ін.)”. Вони, на переконання автора, занадто переобтяжені постантями, що їхній внесок у науку й культуру “дуже невеликий” [4, арк.36]. Повідомлялося, що Головна редакція “УРЕ” просить ЦК КП України допомогти вирішити низку “принципових питань, зв’язаних з підготовкою матеріалів до першого тому”. Головна редакція енциклопедії пропонувала включити до видання такі типи біографічних статей: “класики марксизму-ленінізму” (К.Маркс, Ф.Енгельс, В.Ленін); члени й кандидати в члени Президії ЦК КПРС і Президії ЦК КП України; члени й кандидати в члени Політбюро ЦК КПРС і Політбюро ЦК КП України всіх скликань; “визначні професійні революціонери”; перші секретарі ЦК компартій, голови Рад Міністрів і Президій Верховних Рад союзних республік; по “країнах народної демократії” – перші секретарі ЦК компартій і робітничих партій, голови Рад Міністрів і керівники верховних органів влади; очільники комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн; маршали Радянського Союзу, головні маршали родів військ, інші військові діячі, діяльність яких “безпосередньо пов’язана з Українською РСР”; “корифеї науки, літератури, мистецтва”; видатні вчені – академіки та члени-кореспонденти АН СРСР, діяльність яких пов’язана з Україною; академіки й члени-кореспонденти АН УРСР; народні артисти СРСР та УРСР; заслужені діячі науки, техніки, мистецтв УРСР; двічі Герої Соціалістичної Праці, двічі Герої Радянського Союзу й “такі Герої Радянського Союзу, діяльність яких безпосередньо пов’язана з Українською РСР” [4, арк.40–41].

Керівник відділу науки і культури ЦК КП України вважав за можливе схвалити ці пропозиції Головної редакції “УРЕ” стосовно засад подання біографічних статей, а також підтримав пропозицію щодо діячів науки, техніки, літератури, мистецтва, які не увійшли до перерахованих категорій, “вирішувати питання персонально про кожного з

них на засіданні Головної редакційної колегії на основі мотивованих даних і вміщувати біографічні статті про них в УРЕ у виключних випадках” [4, арк.41].

Що ж до принципів подання статей про членів союзного й республіканського урядів, Головна редакція “УРЕ” запропонувала два варіанти: перший – біографічні статті про всіх заступників Голови Ради Міністрів СРСР і всіх міністрів СРСР, а також заступників Голови РМ і всіх міністрів УРСР; другий – обмежитися біографічними статтями про заступників Голів Рад Міністрів СРСР й УРСР, перерахувавши всіх міністрів та інших членів уряду в статтях “Уряд Союзу РСР” та “Уряд Української РСР”. Відділ науки і культури ЦК КП України вважав за доцільне підтримати другу пропозицію Головної редакції енциклопедії [4, арк.41].

Натомість інше побажання Головної редакції “УРЕ”, “зважаючи на необхідність викривати конкретно український буржуазний націоналізм [...], включити до УРЕ короткі статті про основних ватажків української контрреволюції – Петлюру, Порша, Скоропадського, Петрушевича, Шептицького, Винниченка, Грушевського; про буржуазно-націоналістичні організації та про українську буржуазно-націоналістичну пресу за кордоном (одну оглядову або окремі короткі статті про кожне видання)”, відділ науки і культури ЦК КП України сприйняв стримано. Натомість Ю.Ю.Кондуфор запропонував: “З ідеологів і ватажків українського буржуазного націоналізму подавати біографічні статті лише тих, які мали відношення до науки, історії, літератури і т. д. (В.Антонович, М.Грушевський, С.Єфремов, В.Винниченко). Про всіх інших досить буде сказати в статтях “Український буржуазний націоналізм”, “Директорія”, “Центральна рада”, “Петлюрівщина”, “ЗУНР”, “Унія” і інших, уникаючи таким чином небажаної популяризації діячів української контрреволюції. З цих же міркувань не слід подавати окремих статей про буржуазно-націоналістичні організації і їх пресу за кордоном, вмістивши лише загальні оглядові статті. Виключення можуть становити довідки про ті видання, які мали прогресивне значення (наприклад, перша українська газета на американському континенті “Свобода” і ін.)” [4, арк.42–43].

Як впливала мінлива ідеологічна кон’юнктура на вміщення/невміщення тієї або іншої біографічної статті до “УРЕ”, можна побачити на такому прикладі.

28 серпня 1963 р. Головний редактор “УРЕ” М.П.Бажан звернувся з листом до відділу науки і культури ЦК КП України, у якому повідомляв, що в черговому 14-му томі енциклопедії передбачається вмістити біографічну статтю про українську письменницю Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську – дочку українського письменника М.П.Старицького, співавторку (разом з батьком) низки широковідомих історичних романів. У зверненні наголошувалося: “Під час процесу “СВУ” вона була засуджена на 5 років, достроково звільнена і жила до війни в м. Донецьку, де її чоловік (професор медицини) викладав у медінституті. Просимо визначити нам доцільність вміщення статті про Старицьку-Черняхівську Л.М.” [2, арк.29].

Через день, 30 серпня 1963 р., на ту ж адресу заступник Головного редактора “УРЕ”, член-кореспондент АН УРСР І.Г.Підоплічко надіслав проект статті про письменницю й знову “просив вказівок”. Редакція енциклопедії пропонувала подати такий текст: “СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА Людмила Михайлівна (10.IX.1868 – X.1941) – українська письменниця буржуазно-націоналістичного напрямку. Н[ародилася] у Києві. Дочка М.Старицького. Закінчила гімназію у Києві (1885). Літ[ературну] діяльність почала 1886 в альманасі “Перший вінок”. Виступала як поет, прозаїк, драматург. Їй належить зб[ірник] оповідань “Галина журба” (1909), драматичні твори “Жага” (1900), “Крила” (1913) та ін. з життя різних шарів укр[аїнського] суспільства. Драм[атичні] твори “Гетьман Дорошенко” (1911) та “Іван Мазепа” (1930) позначені націоналістичними тенденціями. Написала розвідку “25 років українського театру” (1907), статті про М.Кропивницького, М.Коцюбинського, Лесю Українку, А.Кримського та ін. Всі твори М.Старицького рос[ійською] мовою (трилогія “Богдан Хмельницький”, “Руїна”

та ін.) написані у співавторстві з С[тарицькою]-Ч[ерняхівською]. Переклала деякі твори Г.Гейне, Г.-К.Андерсена, С.Надсона та ін.” [2, арк.31–32] (курсивом у тексті позначені відсилки до відповідних статей “УРЕ”. – *Авт.*).

У відповідь на ці звернення консультант відділу науки і культури ЦК КП України О.Лисенко підготував довідку, у якій, зокрема, ішлося: “Зважаючи на те, що дочка українського письменника М.Старицького Старицька-Черняхівська була разом з М.Старицьким автором таких широковідомих історичних романів, як трилогія “Богдан Хмельницький”, “Руїна” та ін., які зараз друкуються українською і російською мовами, відділ науки і культури ЦК КП України вважає доцільним вмістити в УРЕ невелику біографічну довідку про Старицьку-Черняхівську Л.М. Про наслідки розгляду листа тов. Бажана М.П. мною повідомлено особисто” [2, арк.28].

Однак біографічна довідка про Л.М.Старицьку-Черняхівську так і не потрапила до “УРЕ”. У великій статті про її батька згадувалися його історичні романи й повісті, що в них “широко показано події на Україні, пов’язані з визвольною війною 1648–54” [11, с.56]. Натомість побіжна згадка про Людмилу Михайлівну присутня в оглядовій статті Є.Кирилюка про вітчизняну літературу XIX – початку XX ст. у підсумковому томі сімнадцятитомника, присвяченому УРСР, а саме: “М.Старицький писав російською мовою прозові твори на історичну тему (“Богдан Хмельницький”, “Розбійник Кармелюк” та ін.). Йому в цьому допомагала дочка Л.М.Старицька-Черняхівська, автор багатьох реалістичних оповідань, п’єс. Її історичні драми (“Гетьман Дорошенко”, “Іван Мазепа”) позначені націоналістичними тенденціями” [10, с.554].

Питання формування словника персоналій виявилось архіскладною проблемою й для редакційної колеги чотиритомної “Радянської енциклопедії історії України” (1967–1972) (“РЕІУ”) [8, с.170]. У підготовленому Головною редакцією “УРЕ” на початку березня 1966 р. проспекті видання (після відповідних консультацій з Інститутом історії АН УРСР) наголошувалося, що, крім загальнообов’язкових для всіх радянських енциклопедій статей “про життя і діяльність основоположників наукового комунізму К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна”, у “РЕІУ” буде вміщено багато нових біографічних статей, а саме: “Про партійних і державних діячів, учнів і соратників В.І.Леніна, героїв і полководців Радянської Армії, керівників і героїв партизанського руху і партійно-комсомольського підпілля в роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн та інших видатних синів українського народу, передусім зачинателів нових форм соціалістичної та комуністичної праці, новаторів та передовиків промисловості і сільського господарства” [5, арк.63–64].

Одночасно планувалося “вперше в енциклопедичній літературі” подати в “РЕІУ” статті про всіх Героїв Радянського Союзу, уродженців України, “з коротким описом їх бойових подвигів”, а також “аналогічні статті-довідки про видатні подвиги представників російського та інших братніх народів Союзу РСР у боях за Радянську Україну” [5, арк.64–65]. Зрозумілий для компартійного історіографічного дискурсу наголос на історії революційного руху зобов’язував вмістити в енциклопедії й “біографічні довідки про декабристів, революційних народників, революційних демократів, робітників-революціонерів, керівників більшовицьких організацій на Україні” [5, арк.66]. Мали згадуватися в енциклопедії й окремі діячі “української трудової еміграції” [5, арк.66].

Особливе місце відводилося у виданні “недобиткам українських буржуазних націоналістів, що перебувають на службі у іноземних імперіалістів”. У “РЕІУ” планувалося вмістити низку статей-довідок щодо окремих “ватажків українського буржуазного націоналізму” [5, арк.66] з категоричною настановою “викрити їх ганебну роль в історії українського народу” [3, арк.111].

Однак справа із селекцією й відповідним добором статей про “верховодів української контрреволюції” до “РЕІУ” викликала серед членів редколегії видання дискусію. Наприклад, під час її засідання 28 грудня 1967 р. тодішній завідувач відділу науки

і культури ЦК КП України Ю.Ю.Кондуфор висловив “одне принципове зауваження”: “Коли видавалася Українська Радянська Енциклопедія, то статті про контрреволюційних діячів не давали. Я думаю, що цей принцип був вірний, бо всі вони діяли в організаціях. А подавати окремо про кожного статтю – це, так би мовити, популяризувати їх, бо, крім року народження, нічого не напишеш. Ми можемо програти в політичному відношенні” [6, арк.47].

Опонентом Юрія Юрійовича виступив директор Інституту історії партії при ЦК КП України І.Д.Назаренко, здавалось би, також один з ідеологічних цензорів: “Про контрреволюційних діячів, гадаю, слід окремо спеціально поговорити, бо є багато і “за”, і “проти”. Можливо, треба визначити коло осіб, яких в гурті, в статті про організацію давати, а про деяких ворожих нам діячів і окремою статтею сказати. Я не бачу тут у цьому гріхопадіння.

В апараті 50-томного видання Творів В.І.Леніна про всіх подаються відомості. “Советская Историческая Энциклопедия” подає подібні статті. Тільки треба зважати на досягнення науки, на останні публікації, на те, як саме про них написати, щоб “Радянська енциклопедія історії України” і тут була по наших ворогах” [6, арк.48].

Найрадикальніше на цьому засіданні редколегії “РЕІУ” виступив Головний редактор “Української Радянської Енциклопедії” академік М.П.Бажан, який наголосив, що боротьбою з “антикомуністичними й антирадянськими теоріями” мусять бути насичені всі статті нового видання. Водночас Микола Платонович зауважив, самокритично враховуючи досвід сімнадцятитомної “УРЕ”: “Але в енциклопедії потрібні не тільки узагальнення, а й статті про окремих осіб. Всіх давати не можна. Слід знайти міру. Але, наприклад, таку постать, як [Християн] Раковський, незважаючи на те, що він був троцькістом, обійти мовчанням не можна [...]. Я думаю, що основних діячів антирадянських угруповань треба дати, бо енциклопедія – не дошка пошани, а наша партійна зброя. Наша помилка, що в УРЕ ми не вмістили статтю “Бандерівщина”, лише згадали про це в статті “Бандитизм”. Точних рішень я зараз не пропоную. Необхідно розіслати членам редколегії список діячів націоналістичної контрреволюції, антипартійних і антинародних угруповань і тоді прийняти відповідне рішення. Тут загальні принципи нічого не дадуть, треба конкретно підійти до кожної особи, потрібне чітке партійне визначення кожного діяча. Слід врахувати і досвід роботи над апаратом 50-томного видання Творів В.І.Леніна. Було б дивно не дати в нашій енциклопедії тих націоналістів, яких згадує Ленін, – Донцова, Юркевича, наприклад” [6, арк.48].

Однак жодна з вищезгаданих осіб (Д.Донцов, Л.Юркевич /Л.Рибалка/), статті про яких пропонував включити до “РЕІУ” М.Бажан, так і не потрапила до цієї енциклопедії. Щоправда, Раковський таки був представлений у виданні, але йшлося про тогочасного завідувача кафедри історії СРСР Одеського університету [19, с.525], а не про колишнього голову “уряду” радянської України. Утім деякі діячі “контрреволюційного табору” були представлені у виданні окремими статтями.

Уважний аналіз біографічних статей “РЕІУ”, присвячених персоналіям діячів антибільшовицького табору, дозволяє зафіксувати своєрідну термінологічну дихотомію: “верховоди” – “керівники”. Перше означення застосовувалося для ідентифікації лідерів українського національного табору й у кращих традиціях радянської пропагандистської історіографії мало зневажливе забарвлення та було чинником додаткової вербальної делегітимізації очільників Української революції. Використання подібної лексики в енциклопедії спершу викликало навіть здивування відповідального редактора. На засіданні 25 квітня 1969 р. А.Д.Скаба запитав: «Але що це за “верховоди”»?», отримавши у відповідь “роз’яснення” І.І.Компанійця: “Це були Донцов, Петрушевич та інші” [6, арк.102].

Термін “верховода”/“верховоди” доволі часто зустрічаємо в статтях “РЕІУ” – чи то йдеться про Директорію – “контрреволюційний буржуазно-націоналістичний “уряд” на Україні”, очолюваний “*верховодами* націоналістичної контрреволюції В.Винничен-

ком і С.Петлюрою” [15, с.24–25]; чи В.Винниченка (“одного з *верховодів* української буржуазно-націоналістичної контрреволюції”); С.Єфремова (“одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів”) або Олександра Барвінського (одного з *верховодів* українських буржуазних націоналістів на Західній Україні”) [14, с.135] (тут і далі виділено нами. – *Авт.*). Виняток був зроблений лише для М.Грушевського (“одного з головних *лідерів* українського буржуазно-націоналістичного руху”) [21, с.483], з огляду на його повернення в Україну (УСРР) 1924 р.

Так, щодо Павла Скоропадського в енциклопедії було вміщено надзвичайно лаконічну довідку про нього як генерала царської армії, “великого українського поміщика, монархіста”: “29.IV.1918 на інсценованому австро-нім[ецькими] окупантами т. з. “з’їзді хліборобів” у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж[уазно]-поміщицький “уряд” (див. *Гетьманщина*). 14.XII.1918 внаслідок революц[ійної] боротьби трудящих України “уряд” С. було повалено. С. втік до Німеччини, де продовжував антирад[янську] діяльність” [20, с.111]. Зневагу (імовірно, і незнання) укладачів видання до цієї історичної особи підкреслювала й відсутність конкретніших даних про дати життя і смерті (число, місяць) – подавалися лише роки (1873–1945).

У подібному ж дусі подавалася й інформація про митрополита УГКЦ Андрея Шептицького (щоправда, з точною датою смерті – 1 листопада 1944 р.), який характеризувався “одним з ідейних натхненників українського буржуазного націоналізму”: “Завзятий реакціонер [...], боровся за відрив України від Росії [...]. Підтримував загарбницькі плани австро-нім[ецьких] імперіалістів щодо України [...]. Після Великої Жовтн[евої] соціалістич[ної] революції став одним з ватажків укр[аїнських] бурж[уазних] націоналістів на З[а]х[ідній] Україні, організатором антирад[янських] і антикомуністич[них] виступів. У 1931 утворив реакційний “Український католицький союз”. Підтримував зв’язки з “Організацією українських націоналістів”. Під час Великої Вітчизн[яної] війни активно співробітничав з нім[ецько]-фашист[ськими] окупантами, допомагав грабувати багатства України, вивозити тисячі людей у неволю, був одним з організаторів д[иві]зії “СС-Галичина”” [20, с.519].

Натомість керівники російської білої контрреволюції відзначалися у виданні доволі стримано, у межах нормативної лексики, що, вочевидь, мало засвідчувати їхнє притлумлене визнання як легітимних противників більшовицького режиму: П.Врангель – “керівник контрреволюції в Криму і на Півдні України”; А.Денікін – “генерал-лейтенант царської армії, *головнокомандуючий* контрреволюційними збройними силами Півдня Росії під час громадянської війни” [21, с.369] (виділено нами. – *Авт.*).

Звичайно ж особливе місце мало бути відведене “творчості українських учених-істориків”, до біографічних статей про найвизначніших з яких додавалася підтекстова бібліографія [3, арк.67]. Для сучасних представників гуманітарної науки неодмінною вимогою “проходження” до “РЕІУ” була наявність ступеня доктора наук (за цим критерієм по свіжих слідах щойно отриманого докторського диплома в “Додаток”, уміщений у четвертому томі енциклопедії, потрапили історики партії й “цивільні” учені – Ю.В.Бабко, П.П.Бачинський, М.Д.Березовчук, Л.Ю.Беренштейн, Ю.О.Боев, М.Я.Варшавчик, С.А.Вольський, Ю.Г.Гошко, Ю.М.Гроссман, П.М.Калениченко, П.Й.Каришковський, І.М.Кулинич та ін.) [20, с.560–561].

Редколегії видання не вдалося витримати задекларованої лінії в подачі біографічних відомостей про сучасних партійних і державних діячів, Героїв Радянського Союзу й Героїв Соціалістичної Праці, “передовиків і новаторів виробництва”. На засіданні редколегії 11 березня 1969 р. Ю.Ю.Кондуфор зауважив, що впадає в очі надмірна кількість статей “про військових діячів”. На це отримав двозначну відповідь А.Д.Скаби: “Ми прийняли рішення опублікувати всіх Героїв, то вже не відступимось. Хоча це рішення, мабуть, було помилковим” [6, арк.80–81]. Постійні зміни в цей пантеон у ході підготовки видання вносили й ідеологічні відділи ЦК КП України.

Характерний у цьому плані лист відповідального редактора “РЕІУ” А.Д.Скаби від 19 червня 1970 р., адресований ЦК КПУ. Розпочинався він з нагадування щодо принципів подання в енциклопедії біографічних статей про радянських партійних і державних діячів, що базувався на засадах, затверджених свого часу для “УРЕ”, а також і московської “Советской исторической энциклопедии”. Відповідно до цих принципів, було впорядковано 1-й том “РЕІУ”, опублікований 1969 р., і підготовлено 2-й том: “Серед інших біографічних статей в 1-му томі енциклопедії вміщено статті про члена Політбюро ЦК КП України тов. Ватченка О.Ф., кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України тов. Вашенка Г.І., Грушецького І.С., Дегтярьова В.І., заступників Голови Ради Міністрів УРСР тов. Андріанова С.М., Бурмистрова О.О. Крім того, там же подано ряд статей про сучасних партійних і державних діячів союзних республік. Ці біографічні статті тісно зв’язані із статтями про союзні республіки та соціалістичні нації, вміщені в енциклопедії” [7, арк.31].

Далі директор Інституту історії АН УРСР констатував отриману “згори” несподівану вказівку, яка порушувала вже задіяну схему подачі в енциклопедії біографічних статей, і намагався її оскаржити: “Тепер постало питання про те, щоб не вміщувати в 2-му і наступних томах енциклопедії статей про членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України, заступників Голови Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР та партійних і державних діячів союзних республік. Зважаючи на те, що не вміщення цих категорій статей порушить принципи подання їх, прийняті в 1-му томі, що може бути незрозумілим для широких кіл читачів, просимо дозволити вмістити статті про партійних і державних діячів відповідно до того, як це зроблено в першому томі” [7, арк.32].

Звернення залишилося без відповіді, а ідеологічні відділи ЦК КП України й надалі під час підготовки чергових томів “РЕІУ” вносили кон’юнктурні правки в перелік біографічних статей видання. Так, наприклад, з рукопису 2-го тому енциклопедії за вказівкою ЦК КПУ було вилучено 423 статті, у тому числі 25 – про сучасних радянських, партійних і державних діячів, 273 – про Героїв Радянського Союзу, 16 статей – про передовиків виробництва. Аналогічно складалася доля й рукопису 4-го тому видання, з якого, за вказівкою ЦК Компартії України, вилучили 23 статті про сучасних державних і компартійних функціонерів, 289 – про Героїв Радянського Союзу, 41 статтю – про передовиків виробництва [6, арк.166, 200].

З 23 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК КП України 1966–1972 рр., тобто впродовж терміну підготовки й публікації 4-томної “РЕІУ”, у ній, за нашими підрахунками, було вміщено статті лише про 11 осіб (47,8%) – тобто, по суті, лише про кожного другого представника вищої компартійної номенклатури республіки. При цьому стаття про одіозного В.Ю.Маланчука розповідала про нього лише як про “українського радянського історика” [22, с.73] (кандидатом у члени Політбюро й секретарем ЦК КП України він став 10 жовтня 1972 р. – уже після підписання до друку заключного тому енциклопедії) [16, с.307], А.Д.Скаба був присутній в іпостасі “українського радянського історика, партійного і державного діяча УРСР, академіка АН УРСР (з 1967)” і відповідального редактора “Радянської енциклопедії історії України” [20, с.103–104]. Член Політбюро ЦК КП України в березні 1966 р. – квітні 1967 р. І.Г.Якубовський у статті московського автора М.Р.Кошкіна згадувався лише як радянський військовий діяч, двічі Герой Радянського Союзу, Маршал Радянського Союзу (з 1967) і заступник міністра оборони СРСР (з 1967) [12, с.552]. Натомість серед “командних посад у Радянській Армії”, які обіймав І.Г.Якубовський, не згадувалося командування ним (із січня 1965 р.) військами Київського військового округу (чому, власне, він і завдячував членством у Політбюро ЦК КП України) [17, с.296].

Утім певної розмитості критеріїв відбору персоналій не змогла уникнути й сучасна десятитомна “Енциклопедія історії України” (2003–2013), редколегія якої у вступній статті до видання відверто констатувала цю обставину: “Так, при відборі вчених-

істориків головним був не формальний критерій (напр., наявність докторського ступеня), а факт лідерства в певній галузі історичної науки. Статті про вчених інших галузей знань, а також про діячів культури та мистецтва включалися до ЕІУ тільки тоді, коли творчі здобутки цих фахівців сягали рівня національного надбання. Зрозуміло, що такі критерії певною мірою є розмитими. Тому чимало читачів не знайдуть в ЕІУ статей про осіб, які, на їхню думку, повинні там бути, або, навпаки, знайдуть розповіді про осіб, яких, за їхніми власними критеріями, там бути не повинно [...]” [17, с.6].

З наближенням до завершення видання “Радянської енциклопедії історії України” вона набувала дедалі більшої заідеологізованості. 28 вересня 1971 р. відповідальний редактор виголосив на засіданні редколегії характерну промову “Про втілення настанов і матеріалів ХХІV з’їзду КПРС і ХХІV з’їзду КП України в «Радянській енциклопедії історії України»”. Серед іншого в доповіді Андрія Даниловича йшлося: “Важливе значення для нас, енциклопедистів, також має аналіз, даний ХХІV з’їздом КПРС тим процесам, що відбуваються нині в таборі імперіалізму” [6, арк.179]. Типова ця авторська саморефлексія – “ми, енциклопедисти” – у поєднанні із черговими завданнями “бійцям ідеологічного (в тому числі антиімперіалістичного) фронту”, що їх накреслив черговий компартійний з’їзд.

Нічого дивного, що в “Додатку” 4-го тому “РЕІУ”, крім певної кількості вищезгаданих біографічних статей, були вміщені загальнообов’язкові статті “Двадцять четвертий з’їзд КПРС” і “Двадцять четвертий з’їзд КП України” [20, с.568–571], а також стаття про чергову компартійну ідеологему “Розвинуте соціалістичне суспільство” [25, с.573]. Утім заключний абзац статті “Двадцять четвертий з’їзд КП України” мав надзвичайно важливу інформацію: “На Травневому пленумі ЦК КП України 1972 П.Ю.Шелеста було увільнено від обов’язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України у зв’язку з переходом на іншу роботу. Першим секретарем ЦК КП України обрано В.В.Щербицького” [20, с.571]. Фактично цими рядками підбивався підсумок певної історичної епохи й, водночас, проекту “Радянської енциклопедії історії України”.

Насамкінець варто згадати маловідомий епізод історіографічної полеміки 1972–1973 рр. між Києвом і Торонто (В.Дядиченко – П.Кравчук), що її спричинила стаття в “Українському історичному журналі” 1972 р. під назвою “Петро I і Україна”, яка належала авторитетному вченому, завідувачу відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР В.А.Дядиченку (1909–1973) [9, с.55]. Формальним приводом для її написання слугувало 300-річчя цієї одіозної для вітчизняної історії постаті. У статті російський цар, попри окремі негативні риси його правління, характеризувався як “прогресивний” діяч і реформатор, який “об’єктивно” сприяв прогресові, у тому числі й Україні: “Реформи Петра I залишили глибокий слід і в галузі культури. Все це мало велике значення й для України. З допомогою Росії український народ був врятований від поневолення Туреччиною і Польщею. Значно зросли економічні, політичні й культурні зв’язки між Україною та Росією” [23, с.41].

По суті публікація В.А.Дядиченка була черговою спробою обґрунтувати сталінську схему “найменшого зла” і довести тезу, проти якої категорично заперечував М.Ю.Брайчевський – про “врятування від загарбання методом загарбання”.

Панегірична розвідка про російського царя в “Українському історичному журналі” викликала негативну оцінку одного з лідерів Товариства об’єднаних українських канадців Петра Кравчука (1911–1997) – у торонтському “Житті і слові” 9 жовтня 1972 р. з’явилася його публіцистична відповідь “До теми: «Петро I і Україна»” [9, с.63].

Петро Ількович наголошував: “Якщо Петро I зробив дуже багато для створення й зміцнення національної держави російських поміщиків і торгівців, то по відношенню до України він дуже багато доклав зусиль, щоб ліквідувати всі залишки української державності, знищив українську національну культуру, перетворив українських селян у кріпаків” [13, с.6]. Цікаво, що полемічна аргументація П.Кравчука базувалася й на “Ра-

дянській енциклопедії історії України”, третій том якої надійшов до Канади синхронно із числом “Українського історичного журналу” зі статтею В.Дядиченка. Уміщена в ньому стаття О.П.Маркевича про московського царя [13, с.6] значною мірою контрастувала з характеристиками цієї постаті Вадимом Архиповичем.

П.Кравчук ознайомлював читачів торонтського тижневика з відповідними місцями зі статті в “РЕІУ”: “Він [О.П.Маркевич], подавши детальну характеристику діяльності Петра І, пише: “В 1709 було знищено Запорізьку Січ як вогнище антифеодального руху на Україні”. Далі: “За Петра І тисячі українських козаків і селян посилали на будівництво фортець і каналів, де від непосильної тяжкої праці, хвороб і голоду чимало їх загинуло”.

До речі, О.П.Маркевич ніде не говорить про прогресивну роль реформ Петра І для України” [18, с.374].

Насамкінець канадський публіцист стверджував: “Наведені цитати з “Радянської Енциклопедії Історії України” ще раз підкреслюють, що Петро І по відношенню до України вів жорстоку колоніальну політику, на знищення всього, що могло нагадувати українському народові про його героїчну історію, його національну культуру, його державність” [13, с.6].

Сучасна вітчизняна історіографія доволі скептично оцінює науково-інформаційний рівень “РЕІУ”. Оскільки методологічною основою видання були визначені теорія марксизму-ленінізму, рішення чергових з’їздів КПРС і КП України, пленумів їхніх ЦК, надмірна увага була приділена в ньому саме питанням марксистсько-ленінської теорії, працям К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна (працями останнього більшовицького лідера про Україну й безвідносно до України “РЕІУ” відверто перенасичена), партійним з’їздам і постановам, компартійним діячам. Сама історія українського народу зазнала в цій енциклопедії стратегічної фальсифікації. Історія України подавалася у виданні винятково з погляду доцільності й неминучості єднання (“возз’єднання”) з Росією, згодом – установа радянської влади, перспективи побудови соціалізму й комуністичного суспільства. Понад половина всіх статей присвячувалася періодові після жовтня 1917 р. Замовчувалися події й особи, котрі не вкладалися в канони радянської історіографії. Робився наголос на пропагандистському “викритті” “українських буржуазних націоналістів” – “зрадників українського народу” і “фальсифікаторів історії”. Не можна не погодитися з висновком О.Юркової, що “РЕІУ” “містить певний обсяг фактографічної інформації з історії України, однак наразі її значення як інформаційного ресурсу незначне” [26, с.119].

Однак, на нашу думку, докладне вивчення особливостей підготовки словників персоналій і написання біографічних статей для сімнадцятитомної “Української Радянської Енциклопедії” і першого радянського енциклопедичного видання з історії УРСР – чотиритомної “Радянської енциклопедії історії України”, загального політико-ідеологічного контексту доби наприкінці 1950-х – на початку 1970-х рр. і його впливу на виконання цих енциклопедичних проектів дозволить краще усвідомити особливості історіографічного процесу в республіці того часу, побачити в опублікованих томах не лише обмеженість чи виразні вади цих “інформаційних ресурсів”, а й реконструювати ті історіографічні конструкти, події, особи, які, так би мовити, залишилися “за кадром” видань або ж представлені в них в урізаному, вихолощеному, а то й сфальшованому вигляді.

1. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 71, спр. 216, 4 арк.
2. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 71, спр. 264, 32 арк.
3. Там само, оп. 6, спр. 4077, 111 арк.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 2, оп. 9, спр. 5239, 43 арк.
5. ЦДАВО України, ф. 4750, оп. 1, спр. 91, 66 арк.
6. Там само, спр. 97, 200 арк.
7. НА ПУ НАН України, ф. 1, оп. 1, ч. 2, спр. 391, 32 арк.
8. Борчук С. М. “Радянська енциклопедія історії України” – перша історична енциклопедія в УРСР / С. М. Борчук // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 2013. – № 4. – С. 170–192.

9. Дядиченко В. А. Петро I і Україна / В. А. Дядиченко // УІЖ. – 1972. – № 6. – С. 54–63.
10. Кирилюк Є. П. Література 19 – початку 20 ст. / Є. П. Кирилюк // Українська Радянська Енциклопедія / [голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.]. – К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енцicl. АН УРСР, 1965. – Т. 17 : Українська Радянська Соціалістична Республіка. – 554 с.
11. Комишанченко М. П. Старицький Михайло Петрович / М. П. Комишанченко, Є. С. Хлібцевич // Українська Радянська Енциклопедія : у 17 т. / [голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1963. – Т. 14 : Споживання – тумак. – 630 с.
12. Кошкін М. Р. Якубовський Іван Гнатович / М. Р. Кошкін // Радянська енциклопедія історії України (далі РЕІУ). – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.
13. Кравчук П. До теми “Петро I і Україна” / П. Кравчук // Життя і слово: Український тижневик. – 1972. – 9 жовт. – Ч. 41 (362). – С. 6.
14. Лихолат А. В. Директорія / А. В. Лихолат // РЕІУ. – К., 1969. – Т. 1. – 552 с.
15. Лихолат А. В. Директорія / А. В. Лихолат // РЕІУ. – К. 1970. – Т. 2. – 584 с.
16. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України : історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К. : Генеза, 2005. – 351 с.
17. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України : історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. Лозицький // Енциклопедія історії України : у 5 т. – К., 1972. – Т. 1. – 566 с.
18. Маркевич О. П. Петро I / О. П. Маркевич // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – 576 с.
19. Раковський Михайло Юхимович // РЕІУ. – К., 1971. – Т. 3. – 576 с.
20. Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович / М. А. Рубач // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.
21. Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович / М. А. Рубач // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 1. – 552 с.
22. Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович / М. А. Рубач // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 3. – 576 с.
23. Рубльов О. С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова (1957–1988 рр.) / О. С. Рубльов // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 41–43.
24. Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська / Ю. Хорунжий // З порога смерті: письменники України – жертви сталінських репресій / [авт. кол.: Бойко Л. С. та ін.]. – К. : Рад. письм., 1991. – Вип. 1 / упоряд. О. Г. Мусієнко. – 494 с.
25. Чухно А. А. Розвинуте соціалістичне суспільство / А. А. Чухно // РЕІУ. – К., 1972. – Т. 4. – 576 с.
26. Юркова О. В. “Радянська енциклопедія історії України” в 4-х томах / О. В. Юркова // Енциклопедія історії України : у 10 т. / НАН України, Ін-т іст. України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2012. – Т. 9. – 673 с.

В статтє говорится о принципах формироваия словаря персоналий в енциклопедистике УССР второю половиною 1950-х – начала 1970-х годов. В центре внимания – “Украинская Советская Энциклопедия” в 17 томах 1957–1965 гг. и четырехтомная “Советская энциклопедия истории Украины” 1967–1972 гг.

Ключевые слова: “Украинская Советская Энциклопедия”, “Советская энциклопедия истории Украины”, энциклопедия, персоналии.

The article deals with the principles of the formation of a dictionary of personalities in Ukrainian SSR encyclopedystytsi second half of the 1950s – early 1970s. Spotlight – “Ukrainian Soviet Encyclopedia” in 17 volumes 1957–1965 and a four years’ Soviet Encyclopaedia of History of Ukraine” 1967–1972 biennium.

Keywords: “Ukrainian Soviet Encyclopaedia”, “Soviet Encyclopaedia of History of Ukraine”, encyclopaedia, personalities.

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр)

Степан Кобута, Андрій Яворський

ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКИХ ВІДНОСИН

Стаття присвячена гуманітарним аспектам сучасних українсько-грузинських відносин. Аналізується діяльність національно-культурних товариств української національної громади в Грузії та грузинської національної громади в Українській державі. Акцентовано увагу на формах і заходах реалізації представниками двох народів своїх культурних, освітніх прав, збереження і розвитку національної мови й традицій.

Ключові слова: Грузія, гуманітарна сфера, діаспора, грузинська громада, національно-культурні права, Україна, українська громада.